

А. І. Ковальчук

**ЕСТЕТИЗМ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ПРИНЦИП
В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ.
І ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ**

У статті розглядається мистецтво, що слугує консолідуючим чинником для нації не лише в суто культурному сенсі. Крім того, якщо мова йде про духовно-естетичний вимір культури й відповідно життя народу. Зазначено, що, залежно від того, які життєві перипетії вплилися в культурний дискурс певного часового проміжку, можна вводити поняття естетичного через духовне, визначаючи вплив таких чинників на формування національної ідентичності народу.

Ключові слова: культурна ідентичність, естетизм, естетична свідомість, естетичне.

A. I. Kovalchuk

**AESTHETISM AS WORLD OUTLOOK OF UKRAINIAN
CULTURE OF 18 – 19 CENTURIES AND ITS ROLE IN
DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY
OF UKRAINIANS**

The art consolidates all of members of some nationality not just in the culture meaning but in others also. It has more important value if we are talking about spiritual- aesthetic dimension of a culture and a nation life accordingly. It is possibly to start talk about aesthetic and spiritual sences if it is clear what in the cultural situation was or were where we need to reserch and how these events were influencing on taking shape of national identity. We try to explaine all of these moments as will be said below.

Key words: cultural identity, aesthetism, aesthetic consciousness, aesthetical.

Починаючи розмову про певний предмет чи явище, необхідно з'ясувати його дефініцію. Крім того, варто врахувати період іс-

торії та культури, який розглядається, його світоглядні принципи. До проблеми визначення дефініції предмету естетики та існування періодів “до” і “після” виникнення естетики як дисципліни звертаються А.Ф. Лосєв у своїй статті “Две необходимые предпосылки для построения истории эстетики до возникновения эстетики в качестве самостоятельной дисциплины” [10, 5], а також І.А. Бондаревська в статті “Значення дефініції естетики для розвідок в галузі історії естетики” [3, 14]. Лосєв доводить правоможність говорити про естетичне до середини XVIII ст., формулює певні умови можливого аналізу та окреслює проект побудови історії естетики як дисципліни. При цьому автор зазначав, що не виникає сумніву щодо того, чи існували естетичні уявлення в давнину, оскільки в кожному епоху знали, що таке прекрасне або краса [10, 9]. XVIII століття – переломний період в історії естетики, зокрема української. На фоні західної естетики, вже сформованої як окрема наука [2,138], в українському мистецькому просторі виникали й набували поширення нові поняття та принципи. Тут вже можна говорити про естетизм та його форми.

Маючи певну історичну довідку щодо визначення естетики, ми можемо зрозуміти чому по-різному оцінюються певні явища. Мається на увазі таке: наприклад, Павло Алепський у XVII ст. із захопленням пише про українські ікони, на яких Богородиця нібито ворухить устами, а складки її омофору ніби справжній оксамит спадають дотолу [4, 84] і т. ін. Але чи є це свідченням естетичного відношення та оцінки? І здебільшого в таких ситуаціях ми приписуємо досвідіві спостерігача не притаманні йому якості. Адже в теперішньому часі ми не погодимося стверджувати, що людина, яка оцінює картину висловлюваннями на кшталт “як жива”, має властиво естетичне відношення до картини. І в цьому сенсі варто поцінувати історичний факт виникнення естетики як дисципліни. А саме – наявності певного типу рефлексії, яка має конститутивне значення для форми почуттів і форми мислення [6, 33]. Отже, неприпустимо недооцінювати онтологічне значення наявності або відсутності рефлексії естетичного в певному історичному контексті.

Звертаючись вже безпосередньо до поняття естетизму, не можна не врахувати думок та ідей М. Бердяєва в його доробку

“Про рабство й свободу людини”, яка є досить цікавою і водночас носить дещо суперечливий характер. Автор говорить про домінуючу присутність естетизму в культурній еліті, але не говорить про його відсутність у народному житті. Так зване “рабство естетичне” [1, 95] завжди означає послаблення і навіть знищення цінності особистості, переміщення екзистенціального центру особистості й перетворення однієї зі сторін людини в ціле. На думку М. Бердяєва, естетизм існує в моралі, пізнанні, релігії, навіть політика інколи визначається естетичними оцінками. Естетизм у релігії зазвичай переймає форму виключного переважаючого літургійної сторони. З психологічного погляду це означає, що людина віддається стану мління. Естетизм у моралі підміняє відношення до конкретної істоти, конкретної особистості, відношенням до краси й красивості в людині. Естетизм в політиці цікавиться не стільки справедливістю й свободою, скільки емоційними станами, які викликаються чи ідеалізованим минулим, чи ідеалізованим майбутнім, гостротою антитез. Тип естета є типом людини пасивної, яка насолоджується пасивністю, який живе відображеннями – це споживач, а не творець. Естетичне залучення робить людину глядачем, а не актором. Це означає, що все перетворюється на об’єкт споглядання, що активність суб’єкта відсутня [Бердяєв Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии]. У духовній структурі естета почуття та емоції об’єктивовані, викинуті назовні. Суб’єкт рухається в напрямі найменшого зусилля, пасивно відображає створене ним, що стало для нього об’єктом. Такий процес займав місце в естетичному дискурсі XVIII – початку XIX ст., але в дещо іншому ракурсі, ніж пропонує М. Бердяєв.

Мистецтво й світовідчуття цього періоду характеризувалися тим, що об’єктивність викликає реакцію суб’єктивності, суб’єктивність у своєму уточненні переходить у нову об’єктивність. Людина мала реалізуватися як особистість, яка тоді розумілась як вільний дух і зв’язок людини з Богом. Цей зв’язок знаходиться поза об’єктивністю, поза хибною заглибленістю людини у своє замкнене коло, і завдяки ньому розкривається безкінечність і вічність, і справжня краса.

Осмислення самотності феномена українства, філософ-

ські рефлексії над процесом становлення й утвердження української духовної культури нині надзвичайно актуальні як у плані пізнання нами власної сутності, так і визнання нинішнього українського буття у світі. Визначаючи духовну сутність України сьогодні, не можна оминати історії формування цієї сутності, зумовленої багатоманіттям культурних витворів народу, узагальнених і осмислених його філософією, що є самопізнанням культури.

Роль формування української естетичної традиції в утвердженні української національної ідеї неабияка. Уся попередня історія розвитку української духовної культури до епохи романтизму була історією становлення самосвідомості українця як представника народу. Через освіту, літературу, козацькі літописи й вертепні вистави український народ утверджувався у праві мати свою мову, якою висловив своє світосприйняття, створив міфи про своє походження, свій власний релігійний обряд, що увібрав самотутнє світовідчуття. “Весна народів” [5, 58] у Європі стала періодом загострення національного почуття, що завершилося розпадом імперій і створенням національних держав.

Національне відродження України виразилось у потребі усвідомлення власної ідентичності – історії, культури, традицій, спонукало до поглибленого історико-філософського дослідження невід’ємних складових цього процесу, зокрема, ідеї історизму, ідеї народності, нації, що є основою культурної ідентичності і самоствердження народу в контексті глобалізації.

Зазначене стосується двох основних понять соціогуманітарних наук – “національна ідентичність” і “національна ідея”, глибоко закорінених в історичні пласти свідомості. Вони постійно фігурують у багатьох дискурсах, у тому числі й культурологічному. Полісемантичність терміна “нація”, від яких вони походять, допускає досить широкі трактування їхнього національного компоненту. Багато хто вже просто не помічає лінгвістичної пастки, створеної традиційним нерозрізненням понять “нація” і “народ” при перекладі на українську мову терміна, що сягає латинського “natio”.

Дві основні лінгвістичні традиції у застосуванні поняття “на-

ція” сформувалися ще у XVIII столітті, І. Курас [9, 142]. В одній цей термін асоціювався з поняттями “держава”, “громадянство” і означав певну територіальну політичну спільноту. У другій акцент робився на етнічних і культурних особливостях, а сама спільнота поставала як мовно-культурна. Згодом ці підходи дедалі більше поляризувалися. Сьогодні прикметник “національний” має зовсім різне смислове навантаження у словосполученні типу “національні інтереси”. Але тут ми принаймні маємо справу з усталеними термінами, зміст яких не потрібно розшифровувати. Щодо понять “національна ідентичність” та “національна ідея”, то у цьому випадку зміст цілковито залежить від уподобань, здебільшого політичних [8, 74]. Інколи доводиться проводити доволі складний аналіз дискурсів, щоб зрозуміти, етнічний чи загальногромадянський зміст у ці поняття вкладається.

Зовсім в іншому руслі, ніж в інших країнах, розвивався такий процес в Україні. Тут формування нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території. Оскільки єдино можливим важелем прискорення цього процесу була культурна мобілізація, з українською нацією ідентифікувала себе зовсім невелика частина населення. Наступні катаклізми (громадянська війна, тривалий період панування тоталітарної диктатури) не сприяли формуванню національної ідентичності на основі співгромадянства і водночас утримували поняття національної ідеї у вузьких межах етнічності.

Спробуємо охарактеризувати обшир застосування поняття “національна ідентичність” в українському контексті. Справа ця не проста. Поняття етнічної і національної ідентичності часто ототожнюються, як це робить, наприклад, О. Олійник на сторінках “Малої енциклопедії етнодержавознавства” [7, 79]. М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття “етнонаціональна ідентичність” [12, 46].

Навряд чи варто паростки української національної ідентичності відшукувати в глибинах історії, хоча вже Київська Русь наочно демонструвала уявлення про “рід руський” та “руську землю” [14, 134]. Некоректно уявляти процес національного самоусвідомлення як суцільний висхідний рух, що має тисячолітню історію. Тривала бездержавність зумовлюва-

ла численні кризи ідентичності, спровоковані спочатку спольщенням, а потім зросійщенням українських елітних прошарків. Та й сама ідентичність, якщо винести за дужки короткий період національної революції середини XVII століття, була радше становою, релігійною, регіональною, ніж національною. Лише у XVIII столітті усвідомлення старшинською елітою своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей і інституцій, створення власного історичного міфу істотно розширили ідентифікаційний простір. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави дійти висновку: протягом XVIII століття в середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерний для сучасної модерної нації [13, 129].

Однак ще довго після первісного “самовизначення” національна ідентичність в Україні лишалася ситуаційною, химерно поєднуючись із значно поширенішою подвійною “малоросійською” ідентичністю. Те, що українська культура протягом XV – XX століть була включена у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовило її внутрішню двоїстість і створювало додаткові осі конфліктності. В українській національній свідомості виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на автономізацію; після 1654 року вони набрали промосковської і антимосковської форм. Питання “Росія чи Європа” постійно перебувало (і перебуває досі) в полі інтелектуальних рефлексій.

На наш погляд, сьогодні важливо чітко розрізняти етнічну і національну ідентичності. В основу такого розрізнення слід класти відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом є у своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних ціннос-

тях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

Спроби знайти універсальну формулу української ідеї робилися відтоді, як українська еліта усвідомила закладений у ній консолідуючий і виховний потенціал. Проте вироблення власної парадигми національної самоорганізації виявилось надто складним завданням для нації, яка надто довго була бездержавною і розчленованою. Остаточно не розв'язане воно й сьогодні внаслідок дії нових ускладнюючих чинників – високого ступеня поляризації українського суспільства, амбівалентності ціннісних і різноспрямованості зовнішньополітичних орієнтацій. Традиція ототожнення національної ідеї чи то з українським націоналізмом, чи то з національною ідеологією виявилася живучою і істотно затьмарює картину формування української ідеї в суспільній свідомості.

Як вважає Л. Нагорна, на буденно-побутовому рівні українська ідея віддавна існувала як уособлення народного духу, невідразне прагнення до свободи самовиявлення, як культурний міф. Значно чіткіших обрисів вона набула в політичній думці – як ідея самобутності українства, віддзеркалення його прагнення до самовизначення і самоствердження. Про оформлення української національної ідеї можна говорити з кінця XVI століття, коли українська еліта виробила стереотип наступності щодо княжої Русі і усвідомила наявність “руського народу політичного”, готового боронити свої права й привілеї та обстоювати утискування православної віри. Те, що кристалізація української ідеї відбувалася у протистоянні спочатку польській, а пізніше російській ідеям, зумовило присмак оборонності й ущемленості в українській суспільній свідомості. Існуючи спочатку у вигляді слабо артикульованого прагнення до самозбереження в умовах чужоземного панування, українська ідея у протидії польській експансіоністській доктрині набувала вигляду протесту проти спольщення еліти та закликів повернутися до “Володимирової спадщини”. Ставши ідеологічною платформою Національної революції середини XVII століття, вона швидко еволюціонувала від захисту козацьких вольностей і православної віри, а звідси й духовності й, відповідно, його естетичних моментів, до державної ідеї, поєднаної з ідеєю “збирання” українських земель.

Найтяжчим національним занепадом (“Руїною”), не в останню чергу спричиненою включенням України до контексту геополітичних задумів російського царату, зумовлена поява в українській національній свідомості настроїв недовіри, настороженості, сакралізації війни. У цих умовах українська ідея виявилася надто слабкою і не змогла реально протистояти російській експансіоністській доктрині “третього Риму”. Навпаки, чимало українських мислителів поставили себе на службу чужій ідеї, чим суттєво гальмували процес самоствердження української нації.

Після тривалого національного занепаду українська ідея відроджувалася, починаючи з кінця XVIII століття, на ґрунті міфологізованих уявлень про доблесть і звиягу предків, протестантського раціоналізму (ідеї “сродної праці” у Г. Сковороди, протиставлення “двох руських народностей” [5, 26] у М. Костомарова). Кирило-мефодіївці, насамперед Т. Шевченко, привнесли у цей процес радикалістське несприйняття імперського гноблення, заклик “рвати кайдани”, ідею “всеслов’янського братства”. Далі на ґрунті цих ідей відбувалося оформлення ідеології українського націоналізму. Таке оформлення української національної ідеї відбувалося на фоні виокремлення в подальшому своєму розвитку естетизму в українській культурі.

Доводиться, на жаль, констатувати, що теперішній кризовий стан суспільної свідомості, обтяжений гострою поляризацією соціуму, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, неоднозначною оцінкою радянської спадщини, не створює належних умов для кристалізації національної ідеї на гуманістичних, загальноцивілізаційних принципах. А будь-які спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах із присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу, оскільки етап протистояння у боротьбі за самоствердження українською нацією уже пройдений.

У сучасних умовах найбільші шанси на оволодіння масовою свідомістю має ідея залежності добробуту й душевного комфорту кожного громадянина від блага нації й держави, нерозривного зв’язку поколінь, національної злагоди і громадянського миру, спільної відповідальності за майбутнє. Етнічна

складова в ній обов'язково має бути присутня – не лише як данина історичній пам'яті, але й як реальний чинник ідентифікації, цементування суспільства навколо його ядра – української етнонації. Але усвідомлення своєї унікальності та самодостатності не повинне перешкоджати ідеям відкритості до загальноцивілізаційних надбань. Реалізація української ідеї можлива лише на перехресті врахування власного історичного досвіду і засвоєння загальносвітових гуманістичних цінностей. Важливі передумови утвердження національної ідеї – морально-духовне оздоровлення суспільства, національне самоврядування, дійова державна підтримка української культури, мови, національних традицій.

Література:

1. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – М., 1999.
2. Бычков В.В. Эстетика: Учебник. – М., 2002.
3. Бондаревська І.А. Значення дефініції естетики для розвідок в галузі історії естетики. – К., 2002.
4. Бондаревська І.А. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII – XVIII століть. – К., 2005.
5. Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії. – К., 2004.
6. Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
7. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 74.
8. Курас І., Солдатенко В., Бевз Т. Історичні підстави української ідеї // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?. – К., 2002.
9. Лосев А.Ф. Две необходимые предпосылки для построения истории эстетики до возникновения эстетики в качестве самостоятельной дисциплины // Эстетика и жизнь. – Вып. 6. – М., 1979.
10. Майборода О. “Українська національна ідея”: інтегративні можливості віртуальності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років. – К., 2002.
11. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. – К., 1999.
12. Пахльовська О. Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Сучасність. – 2001. – № 7 – 8.
13. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
14. Толочко П. Від Русі до України. – К., 1994.